

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛДАГИ СИНОНИМ КОМПОНЕНТЛИ ЖУФТ ОТЛАР СЕМАНТИКАСИ («Олтун ёруғ» асари мисолида)

Киличов Назарбай Раджапбаевич – Berdaq nomidagi Qoraqalpogʻ davlat universiteti

Ҳозирги туркий тилларда мавжуд бўлган жуфт сўзлар, умуман, сўзнинг морфологик шакли қадимги туркий тил давридаёқ морфологик жиҳатдан шаклланган. Қадимги туркий тил намуналарининг барчасида сўзларнинг жуфтлашган ҳолда янги ясама сўзларни ҳосил қилишини мисол сифатида келтиришимиз мумкин. Қадимги туркий тилда ҳам худди замонавий туркий тиллардаги каби жуфт сўзлар орқали айтилмоқчи бўлган фикр, мазмун, маъно таъкидланган, кучайтирилган, умумлаштирилган.

Жумладан, қадимги туркий тилдаги бир турдаги, яқин предметларнинг номлари⁵⁸ асосида тузилган жуфт сўзларни “Олтун ёруғ” асари лексикасига таяниб таҳлил қиламиз. Жумладан, асар лексикасидаги ‘*bodunī qarasī*’ – “халқи, фуқароси”, ‘*il qan*’ / ‘*ilik qan*’ / ‘*elig qan*’ – “хукмдор, подшоҳ, хон”, ‘*shlok taqshut*’ – “шеър, мисра, мадҳия, қасида”, ‘*ög ana*’ – “она”, ‘*ög qang*’ – “ота-она”, ‘*ana ata*’ – “она-ота (она ва ота)”, ‘*ash içgü*’ – “зиёфат, тўй” каби луғавий бирликларнинг семантикасини кўриб чиқамиз.

bodunī qarasī. Ушбу жуфт сўз қадимги туркий тил манбаларидан кўпроқ “Олтун ёруғ” асари лексикасига хос бўлиб, ижтимоий-сиёсий термин сифатида мамлакатнинг “халқи, фуқароси” маъносида умумлашма маъно ифодалаш учун қўлланилган: *bu tiltaghtin ötkürü biz qamagh tört 12 m(a)xarançlar ötrü ol iliklärig qanlarigh 13 bodunī qarasī birlä busushsuz qadghu- 14 suz, inç mängilig qılghay biz* – ўша сабабдан биз жамики тўрт 12 махаранчлар ўша подшоҳларни, хонларни 13 халқи, фуқароси билан ғам-ташвишсиз, 14 хотиржам, хурсанд қиламиз⁵⁹. Қадимги турк ижтимоий-сиёсий муҳитида “халқ” тушунчасини *äl~el, bodun~bodun, el-kün, el-ulus* сўзлари ифода этган⁶⁰. Жуфт сўз таркибидаги **bodun** компоненти қадимги туркий тилда 1) аҳоли; фуқаро; халқ; 2) халқ оммаси, авом халқ; 3) миллат (*бирор этник жамоа*); 4) эл, халойиқ⁶¹ маъноларини ифодалайди ҳамда *bodun buqun, bodun qara, qara bodun, el bodun* жуфт сўзларини ҳосил қилишда қатнашади. Шунингдек, жуфт сўз таркибидаги **qara** компоненти ранг маъносидаги сўз билан шаклдош бўлиб, “омма, оломон, халойиқ, авом халқ, фуқаролик бошқаруви, халқ⁶²” маъноларини ифодалайди ҳамда *jilqī qara* (чорва) жуфт сўзини ҳосил қилишда ҳам қатнашади.

⁵⁸ Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. 42-43-бетлар.

⁵⁹ Шу ва бундан кейинги мисоллар куйидаги манбадан олинади ҳамда асар бўлими кўрсатиб кетилади: Олтун ёруғ. 1-китоб. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табдил муаллифи Насимхон Раҳмон. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 2009; Олтун ёруғ. 2-китоб. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табдил муаллифи Насимхон Раҳмон. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z. 2013.

⁶⁰ Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент, 2006 й. 34-б.

⁶¹ Древнетюркский словарь. – Л.: 1969, С. 108.

⁶² Ўша асар, С. 424.

“Олтун ёруғ” асарида *qara bodun* бирикмаси жуфт сўз эмас, балки сифатловчи-сифатланмиш муносабатидаги битишувли сўз бирикмаси бўлиб, “қора халқ” маъносини ифодалайди: *İnçip yalanguqugh 1 (ädgükärü ötlägü) ol qamagh qara 2 bodunin* – Шу тариқа инсонга яхши(лик қилиш учун маслаҳат беради), ўша жамики **қора 2 халқига** (VIII. 36a/b). Ёки: *Ädgügärü inçip ödläyür 4 qamagh qara bodunin* – Шу тариқа (у) жамики 4 қора халқини яхшиликка даъват этади (VIII.37a).

il qan / ilik qan / elig qan. Мазкур жуфт сўз ҳам қадимги туркий тил манбаларидан кўпроқ “Олтун ёруғ” асари лексикасига хос бўлиб, “хукмдор, подшоҳ, хон” маъноларини ифодалайди: *yir oruntaqi ilik qanigh 20 bägig ishiq bodunugh qaragh köyü közätü tutmaqingiz çin kirtü ärürmü 22 tip ayitu y(a)rliqadi* – юртнинг подшоҳини, 20 бекини, амалдорини, халқини, оломонни муҳофаза қилиб 21 саклашингиз ҳақиқатми?” 22 деб сўради (III.33b). Қадимги туркий тил луғатида (ДС.170) ушбу сўз жуфт сўз мифатида изоҳланмаган, аммо “Олтун ёруғ” асарида **il/ ilik** ҳамда **qan** сўзлари бирга қўлланилиб, умумлашма маъно ифодалайди ва жуфт сўз ҳосил қилган: *Birük il qan 14 bäg iishi bodun qara nomça 15 törüçä yorisarlar* – Агар эл, хон, 14 беку амалдор, халқу оломон нўм бўйича, 15 қонун-қоида бўйича юрсалар (III. 34b).

shlok taqshut. Ушбу жуфт сўз қадимги туркий тил луғатида умумий бир маънога эга бўлиб, компонентлари ўзлашма сўз + ўз қатлам сўз шаклида тузилган, “шеър” маъноларини ифодалайди. “Олтун ёруғ” асарида эса “шеър, мадҳия” маъноларида қўлланилган: *Ol ilik bäg tünlä küntüz <ürüg> ⁶³ uzati 5 lınxua çäçäk yolashuruqlugh ögdi 6 üzä turqaru üç ödki burxanlarigh shlok taqshutin ögär küyläyür 8 ärti.* – Ўша элиг кечаю кундуз узоқ 5 нилуфар гулга қиёслагулик (даражада) мактов 6 билан тўхтовсиз уч замондаги бурхонларни 7 шеърлар орқали мадҳ қилар, куйлар 8 эди (V. 1b). Жуфт сўзнинг **shlok** компоненти санскритча ‘*śloka*’ сўзидан олинган (ДС: 524), кўпроқ қадимги туркий тилнинг уйғур ёзуви манбаларида учрайди. Ушбу сўз “Олтун ёруғ” асарида “мисра, шеър, мадҳия, мадҳия” маъноларини ифода этган: *älik tümän 23 shloklug qamagh sänï tört yüz (... änä)tkäqçä nom bitiklärig 2(qalısız ötkür)üp tawghaç tilinçä 3(äwitip* – Эллик туман 23 мисрали, жами микдори тўрт юзта ҳиндча нўм битигларни 2 (битта ҳам) қолдирмай, табғач тилига 3 (ўгирди) (I.2a/b). Ёки: *bir shlok änätkäqçä azu türkçä* – бир мисра ҳиндча ёки туркча (I.18a). Ёки: *Anta ötrü inça tip 3 shlok sözlädi* – Шундан кейин (у) қуйидагича 3 қасида айтди (VII.16a).

Taqshut / tayshut компоненти эса қадимги туркий қатламга хос. Умуман, буддизм таъсирида турк шеърлятида қадимги *küg~kög, taqşut~tağşut, qoşuq~qoşuğ, yir~ir* билан бир қаторда *šlok* (<скр.śloka), *padak* (<скр.padaka), *käränt* (<скр.grantha) сингари янги турлар ҳам шаклланди⁶⁴.

ög ana. Бу сўзлар бир хил маънога эга бўлса ҳам, матн доирасида лексик дублетлар сифатида “Олтун ёруғ” асарида жуфт сўз кўринишида қўлланилган: *yükünmäkin yükünürm(ä)n yirtinçüning 4 yigingä ög analar 5 arasinta qamaghdin*

⁶³ Туркия нашрида шу сўз бор.

⁶⁴ Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент, 2006.179-б.

yig adruq sän – Таъзим этиб, сажда қиламан оламнинг 4 асл мақтови (билан), оналар 5 орасида ҳаммадан яхшисиз (VII.19a). Ушбу жуфт сўзлар таркибидаги **ög** ва **ana** компонентлар асл туркийча луғавий бирликлари бўлиб, ҳар иккаласи айна бир хил “она” маъносини англатади (*қаранг*: ДС. 43; 378). Фикри ожизимизча, улар қадимги туркий тил давридаёқ диалектал хосланишга эга бўлган, яъни ҳар қайси алоҳида диалектларда қўлланилган ва тил тарихий тараққиётида **ög** сўзи истеъмолдан чиққан, **ana** сўзи эса ҳозирги туркий тилларнинг барчасида баъзи фонетик фарқлар билан сақланиб қолган⁶⁵. Sinonimlarning yuqoridagiday ko‘rinishlarining paydo bo‘lishida madaniy-tarixiy muhit muhim rol o‘ynagani shubhasiz. Shu tufayli ham ma‘lum bir leksik birlik qadimgi turkiy tilda o‘rnashib, ma‘no jihatdan shu so‘zga teng boshqa so‘z iste‘molдан chiqqa boradi. Madaniy-tarixiy muhit, o‘z navbatida, ma‘lum bir davrdagi til mezonini yaratadi⁶⁶.

Шунингдек, “Олтун ёруғ” асарида **ög** ва **ana** компонентлари иштирок қилган **ög qang**, **ana ata** жуфт сўзлар ҳам мавжуд. **ög qang**: *inçip altı yol içintäki 16 ög qangqa qadash bolmiş tñl(i)ghlarigh 17 örlättim ämgättim isig özlärin – 18 tin öngi adirtim ärsär* – Шу тариқа олти йўл ичидаги 16 она, отага қариндош бўлган жонзотларга 17 азоб бердим, жонларидан 18 эртароқ жудо қилдим (III. 5a). Ёки: *ärtmiş ög qanglarim ozghu qutrulghu üçün* – (оламдан) ўтиб кетган ота-оналарига нажот бағишлаш учун (III. 37a). **ana ata**: *Y(a)rlıqançuçi köngüllüg ana ata yarım küçüg asarlar.* – Марҳаматли қалбга эга бўлган она (ва) ота ярим кучини оширадилар. (VIII. 29a)

ash içgü. «Олтун ёруғ» асари тилидаги *ash* сўзи матн таркибида якка ҳолда, бошқа сўзлар билан жуфтлашиб ёки мустақил сўзлар билан бирикиб, турли хил маъновий муносабатларни ҳосил қилади. Масалан: *Kin bir tushta qiz ashu 11tiltaghinta ud, qoyn, tonguz, 12qaz, ördäk taghiquda ulatı 13öküşh tälīm özlüglärig ölürüp, 14ulugh ash içgü qilti. Ash qilu 15tükätmishtä kin on kün ärtmäzkän, 16ötrü ol bæg bälینگtäg, 17aghır iglädi* – Сўнг вақти (келиб) қизининг тўй (бўлгани) 11 сабабидан сугир, қўй, тўнғиз, 12 ғоз, ўрдак, товуқ каби 13 кўплаб жонзотларни ўлдириб, 14 катта зиёфат қилди. 15 Зиёфатни тугатгандан кейин ўн кун ўтмасдан 16 ўша бек даҳшатли, 17 оғир хасталикка йўлиқди.

“Олтун ёруғ” асаридан олинган ушбу гапдаги **qiz ashu** бирикмаси этнографик мазмундаги ‘кичик зиёфат, қизлар базми, қиз узатиш маросими, тўй’ маъноларида, **ash içgü** сўзлари жуфтлашиб, ‘зиёфат, тўй’ маъноларида, **ash** сўзи ҳам якка ҳолда “маросим” маъноларини англатган. Мазкур луғавий бирлик ҳозирги туркий тилларда кенг ва тор маъноларда қўлланилади: умуман егулик, таом маъносида кенг ва маълум бир овқат тури сифатида (масалан, палов ёки суюқ овқат) тор маънода истифода этилади.

qashī qadashī. Ушбу жуфт сўз “қавм-қариндоши, туғишганлари, уруғ-аймоғи, дўст-ёрлари” каби маъноларни ифодалайди: *Ani körüp, 7qamagh qashī qadashī 8bashlap kim ol törüdə yighilmish* – У(нинг аҳволини) кўриб, 7 ҳамма уруғ-аймоғи 8 бошлашиб, бу маросимга йиғилган эдилар (I. 3a).

⁶⁵ Исмаилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. – Тошкент: Фан, 1966. 12-б.

⁶⁶ Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. –Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009. 85-86-betlar

Умуман, қадимги туркий ёдгорликлар, хусусан, “Олтун ёруғ” асарининг тил хусусиятлари, хусусан лексик қатлами ўзига хослигини аниқлашда уларнинг маъно тараққиёти ва ҳозирги туркий тилларга муносабатини тадқиқ этиш диахрон тилшунослик учун муҳим масалалардан биридир ҳамда замонавий туркий тилли халқлар дунёқараши шаккланишидаги оламнинг лисоний манзараси тасвирини ёритишда асосий манба ҳисобланади.